

Zihinsel Engelli Yetişkinlerin Arkadaşlık İlişkilerinin Anne-Baba Görüşlerine Göre İncelenmesi

Harun CANARSLAN¹

Dilber TEZEL²

¹Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Engelli Çalışmaları ABD.,
canarlanh911@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7488-5169

²Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Zihinsel Engelliler Eğitimi ABD.,
dilbertezel@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3151-5739

Özet: Arkadaşlık, herkes için ve her yaşta kişinin sağlığı ve yaşam kalitesi başta olmak üzere, yaşamın her alanında olumlu etkileri olan ilişki biçimidir. Bu çalışmanın amacı, yetişkin zihinsel engelli (ZE) bireylerin arkadaşlık ilişkilerinin anne-baba görüşlerine göre incelenmesidir. Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji deseninin kullanıldığı çalışmada, hafif derecede ZE yetişkin çocuğu olan 12 anne ve 12 baba araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Çalışma grubu, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Veri toplama aracı olarak, "Aile Bilgi Formu" ve "Ebeveyn Görüşme Formu" kullanılmıştır. Araştırma sonucunda ebeveyn görüşlerine göre, hafif derecede ZE yetişkin bireylerin çoğunun 1-5 kişi arasında arkadaşları olduğu, 10 yıl ve üzerinde arkadaşlıkları bulunduğu, çoğunlukla görüşme isteği belirttikleri ve arkadaşlarıyla haftada en az bir kez görüştükleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca arkadaşlarının; özel gereksinimli, tanıdık-akraba-komşu, yaşıt ya da yaşça büyük kişiler olduğu, arkadaşlık özelliği olarak iyi davranışlar aradıkları, kötü söz ve davranışlarından hoşlanmadıkları, arkadaşlarıyla birlikteyken en çok sohbet ettikleri bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yetişkin Zihinsel Engelliler, Arkadaşlık İlişkileri, Anne-Baba Görüşleri

Examination of Friendship Relationships of Adults with Intellectual Disabilities According to Parents' Point of View.

Abstract: Friendship is a form of relationship that has positive effects in all areas of life, especially health and quality of life, for everyone and at all ages. The aim of this study is to examine the friendship relationships of adults with intellectual disabilities (ID) according to the point of view of their parents. In this study in which the phenomenology that is one of the qualitative research methods is used, 12 mothers and 12 fathers with adult children with mild intellectual disabilities constituted the study were grouped. The study group was determined by sampling method criterion, one of the purposeful sampling methods. "Family Information Form" and "Parent Interview Form" were used as data collection tools. As a result of the study, according to the opinions of the parents, it was observed that most of the adults with mild ID had 1-5 friends, had friendships of 10 years or more, mostly expressed a desire to meet and met with their friends at least once a week. In addition, it was determined that their friends had been individuals with special needs, acquaintances-relatives-neighbors, peers or older people, had looked for good behaviors as friendship characteristics, had disliked bad words and behaviors, and mostly had chatted when they had been with their friends.

Key Words: Adults With Intellectual Disabilities, Friendship Relationships, Parents' Views

1. GİRİŞ

Kişiler arası bir ilişki türü olarak arkadaşlık, çocukluktan itibaren sosyalleşmenin en önemli basamaklarından birini oluşturmada, her yaş grubu için psikolojik, sosyal işlevleri bulunmaktadır. Arkadaşlık; yoldaşlık, yardım, rehberlik ve destek sağladığı için en önemli insan ilişkilerinden biri olarak tanımlanmaktadır (Dada et al., 2022). Anamlı arkadaşlıklar kurmak ve sürdürmek, tartışmasız bir bireyin yaşamının en önemli yönlerinden biridir. Arkadaş edinme yeteneği sadece akademik başarı ve iş tatmini ile değil, aynı zamanda genel sağlık, mutluluk ve öz saygı ile de ilişkilidir (Rose et al., 2021). Arkadaşlık, engelli gençler ve yetişkinler için de çok önemli bir ilişkidir, çünkü pratik destek ve eğlence sunar, psikolojik esenlik ve mutluluğa katkıda bulunur, sağlık için gereklidir. Sosyal ilişkiler

ve arkadaşlıklar, engelliler de dâhil olmak üzere tüm insanların yaşam kalitesine önemli bir katkı sağlar (Dada et al., 2022; McCausland et al., 2021).

Kavramsal, sosyal ve pratik alanlarda hem zihinsel hem de uyumsal işlevsellik eksikliklerini içeren, gelişimsel dönemde başlayan bir bozukluk olarak tanımlanan zihinsel engellilik, yaşam boyu süren bir durumdur. Normal gelişim gösteren bireylerde olduğu gibi ZE bireylerde de sosyal bir çevre, bu çevrede kabul görme, arkadaşlık ilişkileri ve ailesi dışındaki bireylerle sosyal etkileşimler kurma önemlidir. Özellikle yetişkinliğe geçişte toplumsal yaşama tam ve bağımsız katılımı sağladığı gibi, bireyin olumlu benlik saygısı, özgüven, sosyal yeterliliklerini geliştirmeye katkı sağlamaktadır. ZE yetişkinler sosyalleşmek, arkadaş edinmek ve toplumun bir parçası olmak istemekle

birlikte, sınırlı olanaklara sahiptirler, arkadaşlıkları geliştirmek ve sürdürmek için fırsat eksikliğiyle başa çıkmak zorundadırlar (Callus 2017). Literatür ZE gençler ve yetişkinlerin, engelli olmayanlara kıyasla zamanlarının çoğunu evde, bağımsız olarak veya aile ortamında gerçekleştirilen, sosyal etkileşim gerektirmeyen etkinliklerle (örneğin; TV programları izlemek, müzik dinlemek, yürüyüşe çıkmak ve diğer eğlence türleri) pasif olarak geçirdiklerini, hiçbir arkadaşları olmadığını veya engelleri olmayan insanlarla herhangi bir temasları bulunmadığını ve daha az gündelik sosyal aktivitede (örneğin; akrabalar, arkadaşlar, komşular veya okul ve iş arkadaşları ile sosyalleşme) bulunma eğiliminde olduklarını (Buttimer & Tierney, 2005; Kaljaca et al., 2014; Luftig & Muthert, 2005; Orsmond et al., 2004; Sheppard-Jones et al., 2005), kendi kendine yaptıkları yemek pişirme gibi boş zaman aktiviteleri yapmayı tercih ettiklerini göstermektedir (Badia et al., 2013).

ZE bireylerin arkadaşlık ilişkilerinin doğasını ve bu konudaki deneyimlerini inceleyen araştırmalar sınırlıdır. ZE kişilerin arkadaşlarıyla ilgili düşünce ve deneyimleri (Callus, 2017; Knox & Hickson, 2001; Lafferty et al., 2013), ZE, gelişimsel engelli olan ve olmayan kişiler arasındaki arkadaşlık ilişkilerinin farkları (Emerson & McVilly, 2004; Pottie & Sumarah, 2004; Tipton et al., 2013), ZE bireylerin arkadaşlık ve yaşam kalitesi ilişkisi (Duvdevany, 2008; Friedman & Rizzolo, 2018), yetişkinliğe geçiş sürecinde ZE gençlerin arkadaşlık deneyimleri (Garolera et al., 2021), ZE yaşlı yetişkinler için arkadaşlığın doğası ve kalitesi (McCausland et al., 2021) konularında çalışmalar görülmektedir. Bunun yanında literatürde, ZE bireylerin arkadaşlık kurmakta ve sürdürmekte neden zorlandıklarına ilişkin araştırmaların yoğun olduğu dikkat çekmektedir. Sosyal olarak daha az meşgul olma eğilimleri ve arkadaşlıklarını sürdürmek için yeterince iyi etkileşim kurmayı bilememeleri (Emerson & McVilly, 2004; Lippold & Burns, 2009; Rose et al., 2021; Wilson et al., 2017), arkadaşlarıyla geçirebilecekleri zamanın azlığı, mahremiyet eksikliği, ulaşım sorunları, dışarı çıkmak için yeterli paranın olmaması (Garolera et al., 2021; Knox & Hickson 2001; McVilly et al., 2006a; Welsby & Horsfall, 2011) ZE bireylerin arkadaşlık konusunda karşılaştıkları engeller arasında gösterilmiştir. ZE kişiler için arkadaşlığın bir endişe alanı olduğu (Callus, 2017; McVilly et al., 2006a; Simpican et al., 2015), yaşamları boyunca diğerlerine göre daha küçük sosyal ağlara, aile ve destek personeli dışında daha az arkadaşına sahip olma eğiliminde oldukları (McCausland et al., 2021; Merrells et al., 2019), zihinsel engele sahip arkadaşlarıyla faaliyetlere katılma olasılıklarının daha yüksek olduğu (Emerson

& McVilly, 2004), arkadaşlıklar için gerekli becerileri edinmede zorluk çektikleri (Rose et al., 2021) de araştırmalarda belirtilmektedir. Ayrıca önyargı ve damgalanmaya maruz kalma, sosyal-fiziksel dışlanma, arkadaşlardan uzakta yaşama, güven eksikliği, dışarı çıkma korkusu, seyahat sorunları, sağlık sorunları ve yetersiz destek de sosyal olarak dahil olmanın önündeki engellerdir ve ZE bireylerin arkadaşlık ilişkilerini de sorunlu hale getirmektedir (Chadwick & Platt, 2018; Garrels & Sigstad, 2019; Gilson & Carter, 2016).

Türkiye’de yetişkin ZE bireylerle ilgili çalışmaların ağırlıklı olarak beceri kazandırma (Aslan & Eratay, 2009; Cavkaytar, 2012; Eliçin & Kaya, 2016; Kaya & Eratay, 2009; Lelebici, 2012; Öncül & Yücesoy Özkan, 2010; Ulugöl & Eratay, 2020), meslek edindirme ve istihdam (Ar, 2020; Artar, 2018; Kurt, 2020; Özdemir, 2008; Yıldız & Cavkaytar, 2023), ölçme aracı-ölçek geliştirilmesi ve uyarlanması (Cesur Yakaboğlu, 2016; Kaya & Yöntem, 2020; Kaya & Yöntem, 2021) konularında yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca ebeveynlerinin görüşlerinin alındığı ZE yetişkinlere yönelik; ailelerin gelecek algıları (Gündüz Efendi & Özada Nazım, 2022), bakım yükü ve ilişkili faktörler (Görmez, 2017), zorunlu eğitim çağını geçmiş engellilerin durumlarının incelenmesi (Ercan & Gündüz, 2022), ZE genç yetişkinlerin bağımsız yaşam ihtiyaçları (Yıldız & Cavkaytar, 2020), fiziksel aktivite düzeylerinin incelenmesi (Kurt & Coşkun, 2018) konularında yürütülmüş araştırmalar da mevcuttur. Arkadaşlık ve sosyal etkileşimlerle ilgili çalışmaların çoğunlukla okul çağındaki çocuklar ve gençler (Boyraz, 2019; Çevik, 2007; Döğner, 2021; Karaca vd., 2017; Kaşka, 2020; Polat, 2019; Tercan, 2020) ve üniversite öğrencileri (Alıcı, 2022; Demirbilek, 2005; Ertüzün, 2019; Tozlu, 2014; Tuzgöl, 2022) ile yürütüldüğü görülmektedir.

ZE bireylerin anne-babaları, onlarla ilgili kararlar alma, eğitimlerine katılma, geleceği planlama gibi sorumluluklarının yanında, çocuklarının toplumla etkileşimleri ve kişiler arası ilişkilerini destekleme/düzenleme rollerini de üstlenmektedir. Çalışmalarda, çocuklarının etkileşiminde ve eğitiminde sosyal yeterliliğin geliştirilmesi için ebeveynlerin çok önemli olduğu (Bolsoni-Silva & Marturano, 2007; Bolsoni-Silva & Marturano, 2008), engelli bireylerin kişisel ilişkiler geliştirme ve sürdürme fırsatlarının, kendileri ve aileleri için önem arz ettiği (McVilly et al., 2006b), arkadaşlıkların, ZE bireyler de dâhil olmak üzere herkes için değerli olduğu (Friedman & Rizolo, 2018) ve ZE kişilerin arkadaşlığa nasıl baktığının dikkate alınması gerektiği (Callus, 2017) belirtilmektedir. Okul yaşamının sona ermesiyle birlikte ZE bireyler, zamanlarının çoğunu aileleriyle birlikte

geçirmektedir ve yetişkinlik dönemlerinde çoğu, genellikle yaşanan aile üyeleriyle evde yaşamaktadır. ZE çocuklarını yaşam boyu her alanda destekleyen ebeveynler, onların yaşamlarında en büyük etkiye sahip ve bireyi en iyi tanıyan kişilerdir. Tüm bu gerekçelerden hareketle bu makalede anne-babaların görüşlerine göre yetişkin ZE çocuklarının arkadaşlık özelliklerini betimlemek ve anne-baba algılarına göre arkadaşlık ilişkilerinin farklılıklarını analiz etmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda şu sorulara cevap aranmıştır.

1. Yetişkin ZE bireylerin arkadaşları var mıdır?
2. Yetişkin ZE bireyler, arkadaşları ile ne kadar süredir tanışmaktadır ve ne sıklıkta görüşmektedirler?
3. Yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarının özellikleri nelerdir?
4. Yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarında tercih ettikleri ve hoşlanmadıkları özellikler nelerdir?
5. Yetişkin ZE bireyler arkadaşları ile birlikteyken neler yapmaktadırlar?
6. Yetişkin ZE bireylere arkadaşları nasıl davranmaktadır?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji tekniğine göre desenlenmiştir. Fenomenoloji deseni, farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Bu olgularla günlük yaşantımızda çeşitli biçimlerde karşılaşabiliriz ancak bu tanışıklık, olguları tam Tablo 1: Katılımcı Ebeveynlerin Demografik Özellikleri

	Kodu	Yaş	Mesleği	Öğrenim düzeyi
Katılımcı – 1	EÇA1	49	Ev hanımı	Lise
Katılımcı – 2	EÇA2	50	Ev hanımı	İlkokul
Katılımcı – 3	EÇA3	53	Ev hanımı	İlkokul
Katılımcı – 4	EÇA4	59	Ev hanımı	Lise
Katılımcı – 5	EÇA5	72	Ev hanımı	Okur-yazar
Katılımcı – 6	EÇA6	65	Ev hanımı	İlkokul
Katılımcı – 7	EÇB1	55	Emekli	Lise
Katılımcı – 8	EÇB2	51	İşçi	Ortaokul
Katılımcı – 9	EÇB3	55	Emekli	İlkokul
Katılımcı – 10	EÇB4	60	Esnaf	Lise
Katılımcı – 11	EÇB5	76	Emekli	İlkokul
Katılımcı – 12	EÇB6	67	Emekli	İlkokul
Katılımcı – 13	KÇA1	47	Emekli	İlkokul
Katılımcı – 14	KÇA2	61	Ev hanımı	İlkokul

olarak anladığımız anlamına gelmez. Bize tümüyle yabancı olmayan aynı zamanda da tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için fenomenoloji uygun bir araştırma zemini oluşturur. Fenomenoloji araştırmalarında veri kaynakları araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu dışı vurabilecek veya yansıtabilecek bireyler ya da gruplardır (Yıldırım & Şimşek, 2011). Bu yaklaşım, kişilerin deneyimlerini, düşüncelerini ve duygularını olguya ilişkin kavrayış ve anlayış sağlayarak en iyi şekilde, tasvir eder (Guest et al., 2013), bir bilme yöntemi olarak görüldükleri şekliyle olayların betimlenmesi esastır (Qutoshi, 2018).

2.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubuna dâhil edilen ebeveynler, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Amaçlı örnekleme, seçim anında katılımcılar tarafından karşılanan belirli kriterlerin dâhil edilmesiyle karakterize edilir (Padilla-Díaz, 2015). Ölçüt örnekleme ise, önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır. Burada sözü edilen ölçüt veya ölçütler araştırmacı tarafından oluşturulabilir ya da daha önceden hazırlanmış ölçüt listesi kullanılabilir (Yıldırım & Şimşek, 2011). Araştırmada çalışma grubuna dâhil edilen ebeveynlerde: a) 18 yaşın üzerinde, hafif derecede engel düzeyi olan, konuşarak iletişim kurabilen ZE bireyin anne ve babası olması, b) ZE bireyin ebeveynleri ile birlikte Türkiye'nin Edirne şehrinde ikamet ediyor olması, ölçüt olarak belirlenmiştir.

2.3. Katılımcılar

Araştırmaya dâhil edilen katılımcıların tamamı hafif derecede ZE yetişkin (6 Erkek, 6 Kadın) bireylerin anne ve babalarıdır (12 Anne, 12 Baba; N=24). Tablo 1'de katılımcıların özellikleri belirtilmiştir.

Katılımcı – 15	KÇA3	40	Ev hanımı	İlkokul
Katılımcı – 16	KÇA4	67	Ev hanımı	İlkokul
Katılımcı – 17	KÇA5	62	Ev hanımı	İlkokul
Katılımcı – 18	KÇA6	45	Ev hanımı	İlkokul
Katılımcı – 19	KÇB1	54	Emekli	İlkokul
Katılımcı – 20	KÇB2	64	Emekli	İlkokul
Katılımcı – 21	KÇB3	50	Vasıfsız işçi	İlkokul
Katılımcı – 22	KÇB4	67	Esnaf	İlkokul
Katılımcı – 23	KÇB5	66	Emekli	Lise
Katılımcı – 24	KÇB6	57	Serbest meslek	İlkokul

*EÇA (Erkek Çocuk Annesi), EÇB (Erkek Çocuk Babası), KÇA (Kız Çocuk Annesi), KÇB (Kız Çocuk Babası)

2.4. Veri Toplama Süreci

Veri toplama sürecinde; araştırmacının ölçütlerini karşılayan yetişkin ZE bireylerin ebeveynlerine telefon yoluyla ulaşılmış, araştırma hakkında kısaca bilgi verilerek, araştırmaya dâhil olmayı isteyip istemeyecekleri sorulmuştur. Araştırmaya dâhil olmayı kabul eden ebeveynler 'her ikisine de uygun olan bir zamanda birlikte gelmeleri' şeklinde yönlendirilerek Trakya Üniversitesi Armağan Dönertaş Engelli Çocuklar Eğitim-Rehabilitasyon Uygulama ve Araştırma Merkezi'ne davet edilmiştir. Ebeveynlerle adı geçen kurumda, araştırmacının ofisinde görüşülmüştür. Görüşmelerden önce her ebeveynle araştırma hakkında bilgiler içeren belgeler sunulmuş ve araştırmacı tarafından açıklamalar yapılmıştır. Veri kaybını önlemek için görüşmelerin ses kayıt cihazıyla kaydedileceği, gerçek isimlerinin gizli tutulacağı, hiçbir yerde paylaşılmayacağı, istemedikleri hiçbir soruyu cevaplamama hakları olduğu ayrıca bir duraklama talep etme seçenekleri bulunduğu söylenmiş ve kendilerinden bilgilendirilmiş onam alınmıştır. Katılımcılara, görüşme esnasında durumlardan örnekler verme ve yaşadıklarını açıklama fırsatları sağlama ve cevaplarını düşünmeleri için zaman verilmiştir. Görüşme esnasında katılımcılara müdahalede bulunulmamıştır.

2.5. Veri Toplama Araçları

Araştırmada ebeveynlerin demografik özelliklerini (yaş, meslek, öğrenim düzeyi) toplamaya yönelik "Aile Bilgi Formu" ve ZE yetişkin çocuklarının arkadaşlık ilişkileriyle ilgili özellikleri konusunda görüşlerini almak üzere "Ebeveyn Görüşme Formu" kullanılmıştır. Her iki form da araştırmacılar tarafından hazırlanmış ve alanında uzman beş öğretim üyesinden uzman görüşü alınarak son şekli verilmiştir. Ebeveyn görüşme formunda, yarı yapılandırılmış görüşmeye yönelik aşağıdaki sorular yer almıştır:

Size göre çocuğunuz/un

1. Arkadaşları var mı? Varsa kaç arkadaşı var?
2. Arkadaşları ile ne kadar süredir tanıyor?
3. Arkadaşları ile hangi sıklıkta görüşür?

4. Arkadaşları ile görüşme isteği belirtir mi?
5. Arkadaşlarının özellikleri neler?
6. Hangi özelliklere sahip olan kişilerle arkadaş olmayı tercih eder?
7. Arkadaşları ile ilgili hoşlanmadığı özellikler var mı? Varsa hangi özellikler?
8. Arkadaşları ile birlikteyken neler yaparlar?
9. Arkadaşları ona karşı nasıl davranır?

2.6. Veri Analizi

Araştırmada, görüşmelerden elde edilen ses kayıtları, kelimesi kelimesine yazıya dökülmüştür. Araştırma verilerinin analizinde 'betimsel analiz' yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analiz yaklaşıma göre elde edilen veriler daha önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Bu araştırmadaki tema; yetişkin ZE bireylerin arkadaşlık ilişkileridir. Veriler, araştırma sorularının ortaya koyduğu alt temalara göre düzenlenmiştir. Çalışma grubuna dâhil edilen anne babaların görüşlerini yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara da yer verilerek tablolar halinde bulgular düzenlenmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2011).

3. BULGULAR

Araştırmada, anne-babalarla yapılan görüşmelerde sorulan dokuz soru, alt tema olarak ele alınmıştır. Bu alt temalar altında, ebeveynlerin verdikleri yanıtlardan yola çıkarak oluşturulan kategoriler frekansları ile birlikte tablolştırılarak sunulmuştur. Çalışma grubundaki bir katılımcının birden fazla görüş paylaştığı da olmuştur. Bu nedenle kategorilere ait toplam frekans, görüşülen kişi sayısından daha fazla olabilmektedir. Her tablonun altına yetişkin ZE erkek bireylerden bir anne-babanın, yetişkin ZE kadın bireylerden bir anne-babanın olmak üzere toplam dört ebeveynin görüşlerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır ve alıntidan sonra katılımcının kodu cümle sonuna yazılmıştır.

Araştırmada ebeveynlere yöneltilen "Size göre çocuğunuzun arkadaşları var mı? Varsa kaç arkadaşı var?" sorusuna ilişkin anne-baba görüşlerine Tablo 2 ve Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 2: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşları Olup-Olmadığı

	Anneler	Babalar
	f	f
Evet	10	10
Hayır	2	2
Toplam	12	12

Tablo 2'ye göre hafif derecede ZE yetişkin çocuğu olan 10 anne ve 10 baba ZE çocuklarının arkadaşları

Tablo 3: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşlarının Sayısı

	Anneler	Babalar
Arkadaş Sayısı	f	f
1-5 kişi	6	5
6-10 kişi	3	2
11-20 kişi	-	2
21 kişi ve üzeri	1	1

Tablo 3 incelendiğinde anne-baba görüşlerine göre ZE yetişkin bireylerin yarısının '1-5 kişi' arasında arkadaşına sahip olduğu, ikinci sırada yer alan '6-10 kişi' arasında arkadaşına sahip olan ZE'nin ise sayıca daha az olduğu görülmektedir. Frekans değerlerinin birbirine yakın olması anne-baba görüşleri arasında farklılık olmadığını düşündürmektedir. Daha az frekansa sahip '11-20 kişi' kategorisi sadece iki baba ve sonuncu sırada yer alan '21 kişi ve üzeri' kategorisi ise sadece birer anne ve baba tarafından ifade edilmiştir. Katılımcıların bu soruyla ilgili ifadelerinden bazıları şöyledir:

"Var. Mahallede altı-yedi kişi var. Okul tarafında var arkadaşları, telefon açıyorlar Ona, O onlara açıyor, konuşuyorlar." (EÇA3)

olduğunu ifade etmiştir. Anne ve baba görüşleri arasındaki eşitlik ve yüksek frekans dikkat çekicidir. Tablodan ve ebeveyn görüşlerinden çalışma grubundaki yetişkin ZE bireylerin büyük çoğunluğunun arkadaşları olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2'nin devamı niteliğinde olan Tablo 3'te "Varsa kaç arkadaşı var?" sorusuna verilen cevaplar yer almaktadır. Bu tabloda ebeveynlerin ifadeleri doğrultusunda yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarının sayısı dört kategori altında belirtilmiştir.

"Var, var esas böyle samimi olduğu dört-beş kişi vardır, sürekli görüştüğü bizim de görüştüğümüz hatta gidip geldiğimiz." (EÇB1)

"Var. Valla dokuz-on kişilik grup bunlar." (KÇA3)

"Var. Okuldaki arkadaşları, köyde çevresindeki arkadaşları. Valla beş-altı kişi vardır herhalde." (KÇB2)

Çalışma grubuna dâhil edilen ebeveynlere yöneltilen "Size göre çocuğunuz arkadaşları ile ne kadar süredir tanışıyor?" sorusuna ilişkin yanıtlara Tablo 4'te yer verilmiştir. Bu tabloda anne-babaların görüşleri doğrultusunda yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarıyla tanışıklık süresi yedi kategori altında belirtilmiştir.

Tablo 4: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşlarıyla Tanışıklık Süresi

	Anneler	Babalar
Arkadaşlarla Tanışıklık Süresi	f	f
Çocukluktan	1	2
21 yıl ve üzeri	2	2
11-20 yıl	3	1
1-10 yıl	1	2
Okuldan-özel eğitim merkezinden	2	4
Emin değil	1	1

Tablo 4'e göre, yetişkin ZE çocuklarının arkadaşlarıyla ne zamandan beri arkadaşlık yaptığına ilişkin anne-baba görüşleri geniş bir aralıkta ve birbirine oldukça yakın frekanslardadır. Genel olarak bakıldığında, 'çocukluktan', '21 yıl üzeri' ve '11-20 yıl' kategorilerinin toplamı anne ve babaların yarısını oluşturmaktadır. Bu durumda çocuklarının yarısının, arkadaşlarıyla tanışıklık süresinin, uzun yıllara dayandığı sonucuna ulaşılabilir. '1-10 yıl' kategorisinde frekans değerleri düşüktür. 'Okuldan-özel eğitim merkezinden'

kategorisi, ebeveynlerin yıl yerine okul arkadaşlarının devamlılığına vurgu yapmalarını göstermektedir. Birer anne-baba ise emin olmadıklarını ifade etmişlerdir. Çalışma grubunda yer alan anne-babalardan bazıınının bu soruyla ilgili ifadeleri şöyledir:

"İşe girdiğinden beri yani yirmi dört-yirmi beş senedir, orada tanıdı onları." (EÇA5)

"İlkokuldan beri tanışıyor." (EÇB2)

“Okul döneminden beri, yıl olarak düşünürsek on iki-on üç seneden beri tanışıyorlar.” (KÇA6)
“Yirmi yıldan fazladır.” (KÇB5)

Araştırmada anne-babaların “Size göre çocuğunuz arkadaşları ile hangi sıklıkta görüşür?” sorusuna verdikleri cevaplar beş alt kategoride Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşları İle Görüşme Sıklığı

Görüşme Sıklığı	Anneler	Babalar
	f	f
Her gün/akşam	2	4
Haftada bir	4	-
Haftada iki üç kez	2	4
Ayda bir iki kez	3	-
Düzenli bir sıklık yok	1	2
Diğer	1	-

*Diğer (‘pandemiden görüşememe’)

Tablo 5’te görüldüğü üzere yetişkin ZE bireylerin arkadaşları ile görüşme sıklığı konusunda anne-baba görüşleri farklılaşmaktadır. Anneler daha geniş bir aralıkta farklı sıklıklar belirtirken, babalar ‘her gün/akşam’ ve ‘haftada iki üç kez’ sıklığında yoğunlaşmışlardır. Bu durum, ilgili konuda annelerin çocuklarını daha iyi gözlediğini gösterebilir. Sadece bir anne ise pandemiden görüşemediklerini ifade etmiştir. Katılımcıların bu soruyla ilgili ifadelerinden bazıları şöyledir:

“Gündüz çalıştığı için her akşam.” (EÇA2)

“Fırsat buldukça, zaman buldukça, rutinlik yok.” (EÇB4)

“Birisıyla aynı iş yerinde çalışıyor zaten, diğerleriyle de haftada bir kez.” (KÇA1)

“Aynı iş yerinde olduğu için hemen hemen her gün. Gündüz iş yerinde, akşam eve geldiği zaman da telefonla veya mesaj çekiyorlar.” (KÇB4)

Ebeveynlere yöneltilen “Size göre çocuğunuz arkadaşları ile görüşme isteği belirtir mi?” sorusuna ilişkin anne-baba görüşlerine Tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşları İle Görüşme İsteği Belirtip-Belirtmediği

	Anneler	Babalar
	f	f
Evet	8	5
Hayır	2	5
Toplam	10	10

Yetişkin ZE çocuklarının arkadaşları ile görüşme isteği belirtip belirtmediğine dair anne-baba görüşleri arasında farklılık olduğu Tablo 6’da görülmektedir. Annelerin çoğunluğu, babaların ise yarısı çocuklarının arkadaşları ile görüşme isteğini belirttiğini ifade etmiştir. Katılımcıların bu soruyla ilgili ifadelerinden bazıları şöyledir:

“Belirtir. Fabrikadaki arkadaşlarının bazen cemiyetleri oluyor. Sünnet düğünleri, nişanları, kimisi evleniyor. ‘Anne filanca ile falan yere gideceğiz’ der, görüşmek ister. Onlara katılır, beraber giderler düğününe, o şeye.” (EÇA5)

“Yok, kendisi gitmek istiyorsa gider zaten. Hayatına çok müdahale etmiyoruz. Toplum içerisine

çıkmasına çok fazla müdahale etmediğimiz için kendi başına yani şey eder.” (EÇB4)

“Belirtir. ‘Anne E’ye gidelim mi? N ile görüşelim mi? Erasta’ya gidelim mi?’ diye söyler.” (KÇA5)

“Hayır. Mesela akşamları işten gelirim, oturmuş elinde telefon arkadaşıyla konuşuyordur. ‘Kızım kiminle konuşuyorsun?’ diye sorarım. İş yerinden arkadaşı olan o iki kişinin isimlerini söyler.” (KÇB4)

Araştırmada yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarının özelliklerini belirleme doğrultusunda anne-babalara “Size göre çocuğunuz arkadaşlarının özellikleri neler?” sorusu sorulmuştur. Verilen yanıtlar Tablo 7’de yer almaktadır. Bu tabloda katılımcı görüşleri doğrultusunda 13 kategori ortaya çıkmıştır.

Tablo 7: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşlarının Özellikleri

Arkadaş Özellikleri	Anneler	Babalar
	f	f
Kadın	4	4
Erkek	2	3
Normal gelişim gösteren	4	6
Özel gereksinimli	7	5
Yaşıt	6	5
Yaşça büyük	3	7
Yaşça küçük	2	4
Tanıdık–akraba–komşu	3	7
Okuldan	4	1
İşyerinden	1	1
Eski arkadaş	-	2
Evli–çocuklu	2	1
Koruyucu davranan	1	1
Diğer	2	-

*Diğer ('aile tanımıyor', 'emekli')

Tablo 7'de ebeveynlerin frekans değerleri incelendiğinde, yetişkin ZE çocuklarının arkadaşlarının özelliklerine ilişkin olarak annelerin çoğunluğu 'özel gereksinimli' ve 'yaşıt' ifadelerini kullanırken; babaların çoğunluğu ise 'yaşça büyük', 'tanıdık–akraba–komşu' ve 'normal gelişim gösteren' ifadelerini kullanmıştır. 'Kadın', 'işyerinden' ve 'koruyucu davranan' kategorilerinde anne-babaların görüşleri arasında eşitlik; 'erkek', 'yaşıt', 'evli–çocuklu' kategorilerinde anne-babaların görüşleri arasında benzerlik; 'normal gelişim gösteren', 'özel gereksinimli', 'tanıdık–akraba–komşu', 'yaşça büyük', 'yaşça küçük', 'okuldan', 'eski arkadaş' kategorilerinde ise anne-babaların görüşleri arasında farklılık olduğu söylenebilir. Sadece iki farklı annenin söylediği 'tanımıyorum ve 'emekli' ifadeleri ise 'diğer' içinde gösterilmiştir. Çalışma grubundaki anne-babaların bu soruyla ilgili ifadelerinden bazıları şöyledir:

"Arkadaşları bir-iki yaş büyük fazla değil. Hepsi bizim memleketli, normal bireyler, çok şey yaparlar Ona, korurlar. Okuldan arkadaşları özel gereksinimli." (EÇA3)

"Ya şöyle kendisi ile yaşıt olanlar da var ama genelde büyükler, H abisi benden on yaş küçük ama onunla muhabbeti güzel oluyor, ziraat mühendisi kendisi. Hepsi normal gelişim gösteren bireyler." (EÇB1)

"Yaşları birbirine yakın, hem kızlar hem erkekler var aralarında, D gibi özel gereksinimli onlar da, özel eğitim merkezinden tanışıyorlar." (KÇA2)

"Yaşça Ondan biraz büyükler, o da neden kaynaklanıyor Onu anlıyorlar, kendisini anladıkları için onlara daha yakın ve meyilli. Bunlar normal, mahalle komşusu. Diğer arkadaşları özel gereksinimli, yaşça yakınlar, hem erkek hem kızlar var hemen hemen her gün telefonla konuşurlar." (KÇB5)

Tablo 8, ebeveynlere yöneltilen "Size göre çocuğunuz hangi özelliklere sahip olan kişilerle arkadaş olmayı tercih eder?" sorusuna ilişkin anne-baba görüşlerini göstermektedir. Yanıtlar doğrultusunda 'iyi davranışlar', 'kendisi gibi–ortak ilgi alanları', 'istediğini yapan–onaylayan' olarak 3 kategori ortaya çıkmıştır.

Tablo 8: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşlarında Aradığı Özellikler

Arkadaşlarında Aradığı Özellikler	Anneler	Babalar
	f	f
İyi davranışlar	11	9
Kendisi gibi–ortak ilgi alanları	1	4
İstediğini yapan–onaylayan	1	2
Diğer	2	2

*Diğer ('komik olması', 'kız olması', 'çok konuşması', 'kötü alışkanlıkları olmaması')

Tablo 8 incelendiğinde yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarında aradığı özelliklerde anne-baba görüşlerine göre ilk sırada ‘iyi davranışlar’ (yakınlık, hoşgörü, saygılı, güvenilir, sakin, kavgacı olmayan vb.) yer almaktadır. ‘iyi davranışlar’, ‘istediğini yapan-onaylayan’ kategorilerinde anne-baba görüşleri arasında benzerlik; ‘kendisi gibi-ortak ilgi alanları’ kategorisinde ise anne-baba görüşleri arasında farklılık olduğu söylenebilir. Her biri farklı ebeveynler tarafından söylenmiş olan ‘komik olması’, ‘kız olması’, ‘çok konuşması’, ‘kötü alışkanlıkları olmaması’ ifadeleri ise kodlamaya dâhil edilmemiş ve ‘diğer’ içinde yer almıştır. Katılımcıların bu soruyla ilgili açıklamalarından bazıları şöyledir:

“Ona yakınlık gösteren, Onunla çok konuşan kişilerle. Muhabbeti çok seviyor.” (EÇA1)

“Kendisiyle ortak ilgi alanlarına sahip olanlarla yani çiftçilik üzerine, tarımla uğraşanlar, motor üzerine sohbet edebilenlerle.” (EÇB2)

“Ona güler yüzlü olan, Ona sarılan, kankisi olanlar. Ona kucak açanları katiyen kucaklamadan geçmez, ona elini uzat yeter ki!” (KÇA5)

“İyi olması. Kendisi nasılsa onu da öyle görmek ister. Mesela dürüst olsun, kötü alışkanlıkları olmasın.” (KÇB3)

“Size göre çocuğunuzun arkadaşları ile ilgili hoşlanmadığı özellikleri var mı? Varsa hangi özellikler?” sorusuna ilişkin anne-baba görüşlerine Tablo 9 ve Tablo 10’da yer verilmiştir.

Tablo 9: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşlarında Hoşlanmadığı Özellikler Olup-Olmadığı

	Anneler	Babalar
	f	f
Var	6	2
Yok	2	4
Bilmiyor	2	4

Tablo 9’da yanıtlardaki frekans değerleri incelendiğinde, tümünde anne-baba görüşleri arasında farklılık olduğu görülmektedir. Annelerin çoğunluğu çocuklarının arkadaşlarında hoşlanmadığı özellikler olduğunu belirtmiştir. İkişer anne ise olmadığını ve bilmediğini ifade etmiştir. Babaların dördü çocuklarının arkadaşlarında hoşlanmadığı özellikler olmadığını, dördü bu konuda bilgisi olmadığını, ikisi de çocuklarının

arkadaşlarında hoşlanmadığı özellikler olduğunu belirtmiştir.

Tablo 9’un devamı niteliğinde olan Tablo 10 yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarında hoşlanmadığı özelliklerin ne olduğunu tanımlamaya yöneliktir. Tablo 9’da görülen ‘var’ yanıtını veren anne-babaların ifadelerini içermektedir. İki kategori ortaya çıkmıştır.

Tablo 10: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşlarında Hoşlanmadığı Özellikler

Arkadaşlarında Hoşlanmadığı Özellikler	Anneler	Babalar
	f	f
Kötü söz ve davranışlar	3	1
Söz dinlememe	1	1
Diğer	2	-

*Diğer (‘kiskanılmak’, ‘çekingin davranma’)

Tablo 10 incelendiğinde yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarında hoşlanmadığı özelliklerle ilgili annelerin yarısının bu konuda bir görüşü olduğu sonucuna varılabilir. ‘Kötü söz ve davranışlar’ (dedikodu, yalan, kırıcı, arkasından konuşma, ters hareketler vb.), ‘söz dinlememe’ kategorileri ortaya çıkmıştır. ‘Kötü söz ve davranışlar’ kategorisinde anne-baba görüşleri arasında farklılık bulunduğu söylenebilir. Ayrıca annelerin ‘söz dinlememe’ kategorisinde ise ebeveyn görüşleri arasında eşitlik olduğu görülmektedir. İki annenin belirttiği ‘kiskanılmak’ ile ‘çekingin davranma’ ifadeleri ise kodlamaya dâhil edilememiş ‘diğer’ olarak tabloda

yer almış arkadaşlarda hoşlanılmayan özelliklerdir. Katılımcıların bu soruyla ilgili ifadelerinden bazıları şöyledir:

“Kiskanıldığı zaman. İşte ‘sen bunu böyle yaptın, şöyle yaptın, biz de yapmak istiyorduk’ gibi. O zaman çok kızıyor ve bana ‘o da yapsaydı anne niye böyle konuşuyor’ diye ifade edebiliyor kendisini.” (EÇA1)

“Ya şimdi, işte dediğim gibi O birbirine karşı argo kelimeler, kötü, kırıcı sözler söyleyen kişilerden hoşlanmaz ondan etkileniyor, bana da kimi zaman

söylüyor 'baba biri geldi H abime şöyle böyle dedi' diyor." (EÇB1)

"Daha önceden vardı bir arkadaşının yalanını yakaladığından dolayı çok kızmıştı daha sonra. Çünkü yalan söylenmesini hiç sevmez, her ne olursa olsun Ona gerçeği söylemek zorunda." (KÇA6)

"Var. Mesela arkadaşı G annesini dinlemediği zaman hep bahseder; 'baba G yine annesini dinlemiyormuş, dışarı çıkıyormuş' der.

Arkadaşlarının olumsuz yönlerini gördüğü zaman söylüyor yani." (KÇB5)

Tablo 11 ebeveynlere yöneltilen "Size göre çocuğunuz arkadaşları ile birlikteken neler yaparlar?" sorusuna ilişkin anne-baba görüşlerini içermektedir. Yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarıyla birlikte yaptıklarının neler olduğu yedi kategoride ele alınmıştır.

Tablo 11: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşları İle Birlikte Yaptıklarının Neler Olduğu

Arkadaşlarıyla Yaptıkları	Anneler	Babalar
	f	f
Sohbet etmek	11	9
Yemek yemek	5	6
Dinlenme mekânlarına gitmek	2	5
Sanatsal etkinliklere gitmek	2	3
Oyun oynamak	1	3
Seyahat- geziye gitmek	1	1
Topluluk katılımı	-	2
Diğer	2	-

*Diğer ('ders', 'el işi')

Tablo 11 incelendiğinde anne-babaların görüşlerine göre yetişkin ZE bireyler arkadaşlarıyla en çok sohbet etmekte ve yemek yemektedir. 'Dinlenme mekânlarına gitmek' ile 'topluluk katılımı' (düğün, nişan, şenlik) kategorilerinde anne-babaların görüşleri arasında az sayıda farklılık olduğu, geri kalan kategorilerde frekans değerlerinin eşit ya da yakın olması nedeniyle anne-baba görüşleri arasında farklılık bulunmadığı söylenebilir. Birer annenin ifade ettiği 'ders' ile 'el işi' ifadeleri ise 'diğer' içinde yer almıştır. Çalışma grubunda yer alan ebeveynlerin bu soruyla ilgili ifadelerinden bazıları şöyledir:

"Sohbet ediyorlar. İşte 'ben bunu yaptım, şöyle oldu, bunu daha çok yapmak istiyorum', 'buraya gidelim mi' plan yapıyorlar kendilerince, bir şeyler yer-içerler." (EÇA1)

"Genellikle dükkânın önünde sohbet muhabbet tarzı bazen sinemaya giderler ya da mesela gider işte onların lokantasında yemek yer, öyle diyeyim." (EÇB4)

"Oturuyorlar, sohbet ediyorlar, el işlemesi yapıyorlar." (KÇA3)

"Hep telefonla, telefonda oyun oynarlar, sohbet ederler, bazen annesiyle ya da anneannesiyle dışarı çıkarlar." (KÇB1)

Araştırmanın son sorusu olan "Size göre çocuğunuzun arkadaşları ona karşı nasıl davranır?" sorusuna ilişkin anne-baba görüşlerine Tablo 12'de yer verilmiştir. Katılımcıların yanıtları doğrultusunda yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarının onlara davranış şekilleri ile ilgili dört kategori ortaya çıkmıştır.

Tablo 12: Yetişkin ZE Bireylerin Arkadaşlarının Davranış Şekli

Arkadaşlarının Davranış Şekli	Anneler	Babalar
	f	f
İyi	3	4
Sevgi gösteren	7	4
Hoş tutma	2	3
Yönlendirici	-	2
Diğer	1	-

Diğer ('normal')

Tablo 12'de görüldüğü şekilde, anne babaların yetişkin ZE çocuklarına arkadaşlarının davranış şekillerine ilişkin annelerin 'sevgi gösteren' (çok sevme, sevecen, yakın) ifadesi babalardan farklı olarak en yüksek orandadır. 'İyi' ile 'hoş tutma' (saygılı, ılımlı, olumlu) kategorilerinde anne-baba görüşleri arasında benzerlik görülmektedir. 'Yönlendirici' ifadesi ise sadece iki baba tarafından söylenmiştir. Sadece bir annenin söylemiş olduğu 'normal' ifadesi ise kodlamaya dâhil edilmemiş ve 'diğer' içinde gösterilmiştir. Katılımcıların bu soruyla ilgili ifadelerinden bazıları şöyledir:

“Hiçbir zaman böyle kırıcı, argolu şeyler konuşmuyorlar anlatabildim mi, hani iş yerinden olsun, etkileşimler olsun, vesaire olsun. Çok anlayışlılar.” (EÇB1)

“İyi davranıyorlar, Onu çok severler.” (EÇA2)
“Normal, yani bir arkadaş nasıl davranırsa o şekilde hani ekstra bir şeylerini görmedim.” (KÇA4)

“Olumlu, bazı şeylerde yönlendirme de var ‘S şöyle yap, böyle yap’ onları dinler yani.” (KÇB5)

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu kısımda, araştırma kapsamında incelenen alt temalara dair elde edilen bulgular yorumlanmakta ve ilgili alan yazın ışığında tartışılmaktadır.

Araştırmada anne baba görüşlerine göre ZE yetişkin bireylerin arkadaşları olup olmadığı ve varsa arkadaşlarının sayısı ile ilgili bulgularda; ebeveynlerin neredeyse tamamı (anneler %83,3 (N=10); babalar %83,3 (N=10) ZE çocuklarının arkadaşları olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde Friedman ve Rizzolo'nun (2018) araştırmasında ZE yetişkinlerin çoğunluğunun (%84); McCausland vd.'nin (2021) araştırmasında ZE bireylerin büyük çoğunluğunun (%92.4); Smith vd.'nin (2020) araştırmasında ZE yetişkin katılımcıların %92'den fazlasının arkadaşı olduğu bulunmuştur. Araştırmamızın sonucundan farklı olarak ise Merrells vd.'nin (2019) çalışmasında katılımcıların çok az arkadaşı olduğu; Taheri vd.'nin (2016) çalışmasında 628 gençten oluşan bir örnekleme, tipik gelişim gösteren gençlerin aksine, ZE gençlerin daha az arkadaşlığa sahip olduğu bulunmuştur. Araştırmamızda arkadaşlarının sayısına bakıldığında ise, en fazla ‘1–5 kişi’ arasında arkadaşına sahip oldukları ifade edilmiştir. Duvdevany ve Arar (2004), koruyucu ailelerde ve toplum içinde yaşayan ZE kişilerle yaptığı araştırmada katılımcıların çoğunun birkaç (4–5) arkadaşı olduğunu bulmuştur. 1996 ve 2006 yılları arasında yapılan çeşitli araştırmalar, ZE katılımcıların sosyal ağlarını oluşturan ortalama 3,1 arkadaşına sahip olduklarını (Verdonschot et al., 2009); Solish vd. (2010), ZE ve OSB olan çocukların normal gelişim gösteren bireylerden önemli ölçüde daha az arkadaşı olduğunu; Pallisera vd. (2016) ise ZE katılımcıların neredeyse hiç arkadaşının olmadığını bulmuştur.

Yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarıyla tanışıklık sürelerine ilişkin bulgu; anneler ve babaların yarısının çocuklarının arkadaşlarıyla tanıştıkları süreyi 11 yıl ve üzerinde olarak belirtmeleridir. Babalar en çok ‘okuldan-özel eğitim merkezinden’ açıklamasında bulunmuştur. Babaların yıl belirtmek yerine okuldaki tanışıklığa vurgu yapmaları, özel

gereksinimli çocukların ve ailelerin okul yıllarında başlayan arkadaşlık ilişkilerinin daha sonraki yıllarda da devam ettiğini, ailelerin birbirine desteği ve dostluğunu sürdürdüğünü, ZE engelli bireylerin 18 yaşın üzerinde yetişkin bireyler olması nedeniyle arkadaşlarıyla uzun yıllara dayalı olan tanışıklıkları olduğunu düşündürmüştür. Daha samimi arkadaşlıklara sahip olanların ilişkilerinde empati yeteneği, daha iyi kalite, algılanan yakınlık ve karşılıklılık sergiledikleri görülmektedir (Sigstad, 2017).

Yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarıyla görüşme sıklığına ilişkin ebeveyn görüşlerinde de anneler arasında farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Anneler çocuklarına dair, daha geniş bir yelpazede yakın sayılarda görüşme sıklığı belirtirken, babalar ZE yetişkin çocuklarının arkadaşlarıyla görüşme sıklığında ‘her gün/akşam’ ve ‘haftada iki üç kez’ kategorilerinde yoğunlaşmışlardır. Bu durum, ZE bireyin bakım ve özel eğitim sürecinde annenin daha fazla ilgilenen ve ZE çocuğunu yetiştirirken onunla daha fazla vakit geçiren ebeveyn olmasına da bağlı olarak ilgili konuda annelerin çocuklarını daha iyi gözlediği şeklinde yorumlanabilir. Schneider ve Hattie'nin çalışmasında (2016), ZE genç yetişkinlerin 34'ünün (%52) arkadaşlarıyla haftada birkaç kez, 11'inin (%17) haftada bir, 10'unun (%15) ayda birkaç kez takıldıkları, dokuzunun (%14) arkadaşlarıyla nadiren vakit geçirdikleri ve ikisinin (%3) yılda sadece birkaç kez vakit geçirdikleri belirtilmiştir. Emerson ve McVilly (2004), İngiltere'de dokuz coğrafi bölgede destekli konaklama hizmeti alan 1542 ZE yetişkinin, ZE olan ve olmayan kişilerin arkadaşlık faaliyetlerini dört hafta boyunca incelemiştir. Bu süre boyunca yetişkin bireylerin ZE arkadaşlarla ortalama iki arkadaşlık faaliyeti, ZE olmayan arkadaşlarla ise hiç faaliyet yapmadıkları sonucuna ulaşmıştır. Araştırmamıza dâhil edilen ebeveynlerden annelerin çoğunluğu, babaların yarısı çocuklarının arkadaşları ile görüşme isteği belirttiğini ifade etmiştir.

Çalışmamızda yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarının özelliklerine ilişkin ebeveyn görüşleri incelendiğinde çeşitlilik olduğu görülmüştür. Annelerin çoğunluğu ‘özel gereksinimli’ ve ‘yaşıt’ ifadelerini; babaların çoğunluğu ise ‘yaşça büyük’, ‘tanıdık-akraba-komşu’ ve ‘normal gelişim gösteren’ ifadelerini kullanmıştır. Literatürde ZE bireylerin ağırlıklı olarak ZE arkadaşları olduğu yönünde çalışmalar mevcuttur. McVilly vd. (2006b), ZE kişilerin kendileri gibi ZE olan diğer kişilerle arkadaşlık kurmayı tercih ettiği; Emerson ve McVilly (2004), ZE bireylerin ZE olan arkadaşlarıyla faaliyetlere katılma olasılığının daha yüksek olduğu; McCausland vd. (2021), ZE bireylerin

en iyi arkadaşlarının çoğunluğunun ZE akranları (%63,2), bakıcı/hizmet sağlayıcıları (%15,9) veya aileleri (%8,4) olduğu sonuçlarına ulaşmıştır. Engellilik deneyimini paylaşan akranlarla etkileşim kurma fırsatı, engelli genç yetişkinlere, ortak bir anlayışla desteklenen topluluk duygusu sağlamıştır, öz farkındalık oluşturma, yeterlilik geliştirme, günlük yaşamda yön bulma, cesaretlendirme, motivasyon ve kendini yansıtmada da katkı sağlamaktadır. Knox ve Hickson (2001), Avustralya merkezli araştırmalarında, çalışmaya katılan dört ZE bireyin, engelli olmayan kişilerle arkadaşlık kurmayı tercih ettikleri bulmuştur.

Çalışmamızda yetişkin ZE bireylerin arkadaşlarında aradıkları özellikler ve hoşlanmadıkları özellikler sorusuna yanıt aranmıştır. Anne baba görüşlerine göre, arkadaşlarda aranan özellikler olarak en fazla, 'iyi davranışlar' (*yakınlık, hoşgörü, saygılı, güvenilir, sakin, kavgacı olmayan vb.*) yer almıştır. Bu bulgu, ZE bireylerin zor durumlara baş edebilme yeterliliklerinin sınırlı olmasından dolayı daha yumuşak yaklaşım içinde olan bireyleri tercih ettiklerini düşündürmüştür. 'Kendisi gibi-ortak ilgi alanları' görüşü de babaların neredeyse yarısı tarafından belirtilmiştir. Tüm arkadaşlık ilişkilerinde geçerli bu durumun ZE bireyler için de geçerli olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmamıza benzer şekilde Garolera vd.'nin (2021) araştırmasında katılımcılar arkadaş olarak kendilerine iyi davranan, hoş, komik, saygılı, iyi bir insan, onların zevk aldığı şeylerden hoşlanan ve her zaman yanlarında olabilecek birini istemişlerdir. Arkadaşlığın sağlayabileceği dostluğun yanı sıra, katılımcılar arkadaşlarıyla paylaştıkları eğlenceli anlara da vurgu yapmışlardır. Bu nedenle, sadece arkadaşlarla birlikte olmak değil, eğlenmek ve örneğin can sıkıntısı gibi olumsuz duygulardan kaçınmak da önemlidir. ZE bireylerin arkadaşlarında aradığı nitelikler söz konusu olduğunda, literatürde tanımlananlar arasında ikili iletişim kurabilme yeteneği (McVilly et al., 2006b) ve sır saklayacağına güvenebileceğiniz bir kişiye sahip olmak (McVilly et al., 2006a) gibi özellikler yer almaktadır. Araştırmamıza dâhil edilen ebeveynlerden annelerin çoğunluğu yetişkin ZE çocuklarının arkadaşlarında hoşlanmadığı özellikler olduğunu ve bu özelliklerin kötü söz ve davranışlar (*dedikodu, yalan, kırıcı, arkasından konuşma, ters hareketler vb.*) olduğunu belirtmiştir. Garolera vd.'nin (2021) çalışmasında, bir arkadaşın sahip olabileceği bazı olumsuz özelliklerle ilgili olarak katılımcılar; birisinin kendilerine hakaret etmesinden veya rahatsız etmesinden, kendileri hakkında hoş olmayan şakalar yapmasından, kavgaya etmesinden veya kızmasından, onlara yalan söylemesinden veya arkalarından konuşmasından, fazla 'havali' olmasından veya suç faaliyetlerine

karışmasından hoşlanmamaktadır. Bu sonuçların araştırma bulgumuzla benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Ebeveyn görüşlerine göre, yetişkin ZE çocuklarının arkadaşlarıyla yaptıklarına dair bulgularda yedi kategori ortaya çıkmıştır; ZE bireyler arkadaşlarıyla birlikte en çok sohbet etmekte ve yemek yemekte, ayrıca babaların çoğuna göre dinlenme mekânlarına gitmektedirler. Literatürde çalışmamıza benzerlik gösteren, ortak kategorilerin ortaya çıktığı araştırma sonuçlarına rastlanmaktadır. Buttimer ve Tierney'in (2005) çalışmasında, veliler hafif derecede ZE çocuklarının en sık boş zaman etkinliklerini 10 kategoride ifade etmiştir. Bu etkinlikler sırayla; televizyon izlemek, müzik dinlemek, alışveriş yapmak, dışarıda yemek, dergi okumak, araba ile seyahat, video izlemek, film seyretmek, telefon görüşmeleri yapmak, bilgisayar oynamaktır. Yazarlar her ne kadar ZE bireylerin en sık katıldıkları boş zaman etkinliklerinin, aile üyelerinin dâhil olduğu ya da tek başlarına gerçekleştirdikleri etkinlikler olma eğiliminde olduğunu (Buttimer & Tierney, 2005) düşünse de bahsi geçen bu etkinliklerin aynı zamanda arkadaşlarla birlikte yapılmış olma ihtimali de varsayılmıştır. Van Naarden Braun vd.'nin (2006) araştırmasında iki haftalık dönemde çocukluk çağı bozukluğu öyküsü olan ve olmayan genç yetişkinlerin boş zaman faaliyetlerini incelediği çalışmada alışverişe veya yemeğe çıkmak, arkadaşlarla bir araya gelmek etkinlikleri yaptıkları sonucuna ulaşmıştır. Dusseljee vd. (2011) sosyalleşme ve eğlence amaçlı restoran, kafe, sinema ve diğer yerlere gitmenin, en sık 15-34 yaş arası ZE katılımcılar tarafından gerçekleştirildiğini, yaş arttıkça bu yerleri ziyaret etme sıklığının daha düşük olduğunu bulmuştur. Smith vd. (2020) araştırmalarında 40 yaş üstü ZE yetişkin katılımcıların %55'inin sosyal aktivitelere katılmakta zorluk yaşadıkları bildirmiştir. Emerson ve McVilly'nin (2004) araştırması, ZE kişilerin çok az arkadaşlık faaliyetine katıldığını ve aynı zamanda ZE arkadaşlarıyla faaliyetlere katılma olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Araştırmanın son bulgusu yetişkin ZE bireylere arkadaşlarının davranış şekline ilişkindir. Annelerin yarısından fazlasına babaların yarıya yakınına göre arkadaşları çocuklarına 'sevgi gösteren' (*çok sevme, sevecen, yakın*) davranışlarda bulunmaktadır. Bunun dışında ayrıca 'iyi' ve 'hoş tutma' (*saygılı, ılımlı, olumlu*) görüşleri de araştırma sonucunda ortaya çıkmıştır. Garolera vd., (2021) çalışmalarında tüm katılımcıların arkadaşlarından memnun ve rahat hissettikleri, arkadaşlarından iyi muamele gördükleri; Dada vd., (2022) çalışmalarında katılımcıların arkadaşlarıyla olumlu ilişkiler yaşadığı;

Callus (2017) araştırmasındaki katılımcıların daha anlamlı bir ilişki olarak gördükleri ilişkinin çarpıcı bir özelliği, arkadaşlığın eşitlik temelinde kurulması ve arkadaşların ihtiyaç duyduklarında birbirlerine yardım etmeleri olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır. Bu, özellikle arkadaşların birbirlerinin ihtiyaçlarına karşılıklı saygı duyduğu durumlarda, bir dereceye kadar karşılıklılık ve karşılıklı değiş tokuşun önemini vurgulamaktadır. Tipton vd.'nin (2013) araştırmasının sonucunda ise ZE ergenlerin, normal gelişim gösteren akranlarına kıyasla daha az sıcaklık/yakınlık ve daha az olumlu karşılıklılık ile karakterize edilen arkadaşlıkları olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak bu çalışma, literatürde ZE bireylerin arkadaşlıklarıyla ilgili birçok araştırmada bahsi geçen genel özelliklerin ve olumsuz sonuçların aksine, ebeveynlerin yetişkin ZE çocuklarının arkadaşlıklarına dair olumlu olarak değerlendirilen bazı özellikleri ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda alanyazına katkısının önemli ve değerli olduğu düşünmektedir. Farklı engel gruplarında, farklı engel derecesine sahip yetişkin engelli bireylerle benzer çalışmalar yapılması uygulayıcılara önerilmektedir. Kaliteli arkadaşlıklar kişinin yaşamının her alanını iyileştirebilir; bu nedenle ZE kişilerin arkadaşlıklarının gelişmesini, sürdürülmesini ve büyümesini teşvik etmek kritik öneme sahiptir.

5. Son Notlar

Bu alışma, T.C. Trakya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 19.01.2022 tarihli toplantısında alınan 2022.01.03 numaralı kararı ile uygun görülmüştür ve birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü doktora tezinin n sonuçları ve yorumlanmasıdır.

KAYNAKÇA

- Alicı, A. (2022). Kardeşlik ve arkadaşlık ilişkileri nitelikleri arasındaki bağlantı üzerine bir keşif alışması. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Ar, .F. (2020). Yetişkin zihin engelli bireylerin istihdam edilme durumlarına göre yaşam doyumunu, sosyal destek ve öz yeterlilik düzeylerinin incelenmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Artar, T.M. (2018). Çalışma arkadaşlarının zihin yetersizliği olan bireylerin çalışma yaşamına ilişkin görüş ve nerileri. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Aslan, Y., & Eratay, E. (2009). Zihin engelli bireylere kumaş üzerine çizilen desene pul işleme becerisinin ğretiminde eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi zel Eğitim Dergisi, 10(2), 15–39.

- Badia, M., Orgaz, M.B., Verdugo, M.Á., & Ullán, A.M. (2013). Patterns and determinants of leisure participation of youth and adults with developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 57(4), 319–332. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2012.01539.x>
- Bolsoni-Silva, A.T., & Marturano, E.M. (2007). A qualidade da interação positiva e da consistência parental na sua relação com problemas de comportamentos de pré-escolares. *Interamerican Journal of Psychology*, 41(2), 349–358.
- Bolsoni-Silva, A.T., & Marturano, E.M. (2008). Habilidades Sociais Educativas Parentais e problemas de comportamento: comparando pais e mes de pr-escolares. *Aletheia*, 27, 126–138.
- Boyraz, M. (2019). Lise ğrencilerinin arkadaşlık ilişkilerinin benlik saygısı ve bazı değişkenler aısından incelenmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İnn niversitesi.
- Buttimer, J., & Tierney, E. (2005). Patterns of leisure participation among adolescents with a mild intellectual disability. *Journal of Intellectual Disabilities*, 9(1), 25–42. <https://doi.org/10.1177/1744629505049728>
- Callus, A. M. (2017). 'Being friends means helping each other, making coffee for each other': Reciprocity in the friendships of people with intellectual disability. *Disability and Society*, 32(1), 1–16. <https://doi.org/10.1080/09687599.2016.1267610>
- Cavkaytar, A. (2012). Teaching café waiter skills to adults with intellectual disability: A real setting study. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 47(4), 426–437.
- Cesur Yakaboğlu, G. (2016). zel gereksinimli ğrenciler için yetişkinliğe geiş becerileri lme aracının geliştirilmesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Chadwick, D.D., & Platt, T. (2018) Investigating Humor in Social Interaction in People With Intellectual Disabilities: A Systematic Review of the Literature. *Frontiers in Psychology*, 9(1745), 1–16. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01745>
- evik, G.B. (2007). Lise 3. sınıf ğrencilerinin arkadaşlık ilişkileri ve benlik saygılarının bazı değişkenler aısından incelenmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. ukurova Üniversitesi.
- Dada, S., Tonsing, K., & Goldbart, J. (2022). Friendship experiences of young adults who use augmentative and alternative communication. *International Journal of Disability, Development and Education*, 69(3), 951–975. <https://doi.org/10.1080/1034912X.2020.1746246>
- Demirbilek, M. (2005). Yurtlarda kalan öğrencilerin arkadaşlık ilişkileri, arkadaşlık ilişkileriyle bağlantılı sorunları ve çözümüne yönelik bir model denemesi. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Dğer, S.S. (2021). 9. sınıfa devam eden ergenlerin arkadaşlık ilişkileri ve pandemi yaşamları. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Dusseljee, J.C., Rijken, P.M., Cardol, M., Curfs, L.M., & Groenewegen, P.P. (2011). Participation in daytime activities among people with mild or moderate intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability*

- Research, 55(1), 4–18. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2010.01342.x>
- Duvdevany, I. (2008). Do persons with intellectual disability have a social life? The Israeli reality. *Salud Pública Méx*, 50, 222–229.
- Duvdevany, I., & Arar, E. (2004). Leisure activities, friendships, and quality of life of persons with intellectual disability: Foster homes vs community residential settings. *International Journal of Rehabilitation Research*, 27(4), 289–296.
- Eliçin, Ö., & Kaya, A. (2016). Zihinsel yetersizliği olan yetişkin bireylere doğrudan öğretim yöntemi ile tablet bilgisayarda oyun oynama becerisinin kazandırılması. *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 33(2), 1–19.
- Emerson, E., & McVilly, K. (2004). Friendship activities of adults with intellectual disabilities in supported accommodation in Northern England. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 17(3), 191–197. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2004.00198.x>
- Ercan, Z.G., & Gündüz, F.N. (2022). Zorunlu Eğitim Çağını Geçmiş Engelli Bireylerin Durumlarının İncelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(2), 458–476. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.1082068>
- Ertüzün, M.I. (2019). Kimlik gelişimi üzerine anlatsal bir çalışma: Kimlik gelişimi, aile işleyişi algısal, arkadaşlık ilişkileri ve psikolojik sağlık arasındaki ilişki. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Friedman, C., & Rizzolo, M. C. (2018). Friendship, quality of life, and people with intellectual and developmental disabilities. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 30(1), 39–54. <https://doi.org/10.1007/s10882-017-9576-7>
- Garolera, G.D., Díaz, M.P., & Noell, J.F. (2021). Friendship barriers and supports: Thoughts of young people with intellectual disabilities. *Journal of Youth Studies*, 24(6), 815–833. <https://doi.org/10.1080/13676261.2020.1772464>
- Garrels, V., & Sigstad, H.M.H. (2019). Motivation for Employment in Norwegian Adults with Mild Intellectual Disability: The Role of Competence, Autonomy, and Relatedness. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 21(1), 250–261. <https://doi.org/10.16993/sjdr.639>
- Gilson, C.B., & Carter, E.W. (2016). Promoting social interactions and job independence for college students with autism or intellectual disability: A pilot study. *Journal of autism and developmental disorders*, 46, 3583–3596. <https://doi.org/10.1007/s10803-016-2894-2>
- Görmez, A. (2017). Zihinsel Yetersizliği Olan Yetişkinlerin Aileleri Üzerindeki Bakım Yükü ve İlişkili Faktörler. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 22(3), 169–176. <https://doi.org/10.21673/anadoluklin.327742>
- Guest, G., Namey, E.E., & Mitchell, M.L. (2013). *Collecting qualitative data: A field manual for applied research*. Los Angeles, USA: SAGE Publications, Inc.
- Gündüz Efendi, G., & Özada Nazım, A. (2022). Yetişkin engelli çocuğu olan ailelerin gelecek algıları. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(2), 563–576. <https://doi.org/10.33417/tsh.986799>
- Kaljača, S., Cvijetić, M., & Dučić, B. (2014). Participation of persons with intellectual disability in recreation and social activities. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(2), 173–193. <https://doi.org/10.5937/specedreh13-6495>
- Karaca, M.A., Sarı, H., Ağca, İ. (2017). Zihinsel Engelli Bireylerin Arkadaş İlişkileri Geliştirmede Grupla Müzik Etkinliklerinin Öneminin Değerlendirilmesi, *Gaziantep University Journal of Educational Sciences*, 1(1), 21–34.
- Kaşka, O. (2020). Sosyal öğrenme kuramı bağlamında çizgi filmlerde arkadaşlık ilişkileri üzerinden verilen iletilerin değerlendirilmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Kaya, A., & Yontem, M. (2021). Adaptation of AIR Self-Determination Scale to Turkish (AIR SDS-TR). *International Electronic Journal of Elementary Education*, 14(1), 79–86. <https://doi.org/10.26822/iejee.2021.230>
- Kaya, A. & Yöntem, M.K. (2020). Zihin Yetersizliği Olan Yetişkin Bireylere Yönelik Tutum Ölçeği'nin Geliştirilmesi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(1), 61–73. <https://doi.org/10.30783/nevsos.bilen.656471>
- Kaya, D., & Eratay, E. (2009). Yetişkin zihin engelli bireylerin sosyal becerilerinin gelişiminde yaratıcı drama yönteminin etkililiğinin incelenmesi. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 4(8), 53–74.
- Knox, M., & Hickson, F. (2001). The Meanings of Close Friendship: The Views of Four People with Intellectual Disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 14(3), 276–291. <https://doi.org/10.1046/j.1468-3148.2001.00066.x>
- Kurt, B. (2020). Zihinsel engelli bireylerin istihdam sorunu ve çözüm önerileri [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Kurt, Ö., & Coşkun, İ. (2018). Yetişkin Zihin Engelli Bireye Sahip Ailelerin Çocuklarının Fiziksel Aktivite Düzeylerinin İncelenmesi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), 1–9.
- Lafferty, A., McConkey, R., & Taggart, L. (2013). Beyond friendship: The nature and meaning of close personal relationships as perceived by people with learning disabilities. *Disability & Society*, 28(8), 1074–1088. <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.758030>
- Leblebici, T. (2012). Zihinsel engelli öğrencilere galoş yapma becerisinin öğretiminde eş zamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Lippold, T., & Burns, J. (2009). Social support and intellectual disabilities: A comparison between social networks of adults with intellectual disability and those with physical disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53(5), 463–473. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2009.01170.x>
- Luftig, R.L., & Muthert, D. (2005). Patterns of employment and independent living of adult graduates with learning disabilities and mental retardation of an inclusionary high school vocational program. *Research in Developmental Disabilities*, 26(4), 317–325. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2003.08.001>
- McCausland, D., McCallion, P., Carroll, R., & McCarron, M. (2021). The nature and quality of friendship for older adults with an intellectual disability in Ireland. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 34(3), 763–776. <https://doi.org/10.1111/jar.12851>

- McVilly, K.R., Stancliffe, R.J., Parmenter, T.R., & Burton-Smith, R.M. (2006a). 'I get by with a little help from my friends': adults with intellectual disability discuss loneliness 1. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 19(2), 191–203. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2005.00261.x>
- McVilly, K.R., Stancliffe, R.J., Parmenter, T.R., & Burton-Smith, R.M. (2006b). Self-Advocates Have the Last Say on Friendship. *Disability & Society* 21(7), 693–708. <https://doi.org/10.1080/09687590600995287>
- Merrells, J., Buchanan, A., & Waters, R. (2019). "We feel left out": Experiences of social inclusion from the perspective of young adults with intellectual disability. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 44(1), 13–22. <https://doi.org/10.3109/13668250.2017.1310822>
- Orsmond, G.I., Krauss, M.W., & Seltzer, M.M. (2004). Peer relationships and social and recreational activities among adolescents and adults with autism. *Journal of autism and developmental disorders*, 34(3), 245–256.
- Öncül, N., & Yücesoy Özkan, Ş. (2010). Orta ve ileri düzeyde zihin yetersizliği olan yetişkinlere videoyla model olma kullanılarak günlük yaşam becerilerinin öğretilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 143–156.
- Özdemir, S. (2008). Türkiye'de hafif düzeyde zihinsel engelli bireylere meslek edindirme ve istihdamlarına ilişkin politikaların değerlendirilmesine yönelik yönetici, işveren ve veli görüşleri [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Padilla-Díaz, M. (2015). Phenomenology in educational qualitative research: Philosophy as science or philosophical science. *International journal of educational excellence*, 1(2), 101–110.
- Palliser, M., Fullana, J., Puyaltó, C., & Vilà, M. (2016). Changes and challenges in the transition to adulthood: Views and experiences of young people with learning disabilities and their families. *European Journal of Special Needs Education*, 31(3), 391–406. <https://doi.org/10.1080/08856257.2016.1163014>
- Polat, E. (2019). 11-14 yaş ortaokul öğrencilerinin arkadaşlık ilişkileri ve rekabetçi tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Pottie, C., & Sumarah, J. (2004). Friendships between persons with and without developmental disabilities. *Mental Retardation*, 42(1), 55–66. [https://doi.org/10.1352/0047-6765\(2004\)42<55:FBPWWAW>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1352/0047-6765(2004)42<55:FBPWWAW>2.0.CO;2)
- Qutoshi, S.B. (2018). Phenomenology: A philosophy and method of inquiry. *Journal of Education and Educational Development*, 5(1), 215–222.
- Rose, A.J., Kelley, K.R., & Raxter, A. (2021). Effects of PEERS® social skills training on young adults with intellectual and developmental disabilities during college. *Behavior Modification*, 45(2), 297–323. <https://doi.org/10.1177/0145445520987146>
- Schneider, C., & Hattie, B. (2016). Exploring the social lives of young adults with disabilities. *Alter*, 10(3), 236–247. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2016.02.003>
- Sheppard-Jones, K., Prout, H.T., & Kleinert, H. (2005). Quality of life dimensions for adults with developmental disabilities: A comparative study. *Mental Retardation*, 43(4), 281–291. [https://doi.org/10.1352/0047-6765\(2005\)43\[281:QOL DFA\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1352/0047-6765(2005)43[281:QOL DFA]2.0.CO;2)
- Sigstad, H.M.H. (2017). Qualities in friendship—Within an outside perspective—Definitions expressed by adolescents with mild intellectual disabilities. *Journal of intellectual disabilities*, 21(1), 20–39. <https://doi.org/10.1177/1744629516631682>
- Simplican, S.C., Leader, G., Kosciulek, J., & Leahy, M. (2015). Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation. *Research in developmental disabilities*, 38, 18–29. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2014.10.008>
- Smith, M., Manduchi, B., Burke, É., Carroll, R., McCallion, P., & McCarron, M. (2020). Communication difficulties in adults with Intellectual Disability: Results from a national cross-sectional study. *Research in developmental disabilities*, 97, 103557. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2019.103557>
- Solish, A., Perry, A., & Minnes, P. (2010). Participation of children with and without disabilities in social, recreational and leisure activities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 23(3), 226–236. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2009.00525.x>
- Taheri, A., Perry, A., & Minnes, P. (2016). Examining the social participation of children and adolescents with Intellectual Disabilities and Autism Spectrum Disorder in relation to peers. *Journal of Intellectual Disability Research*, 60(5), 435–443. <https://doi.org/10.1111/jir.12289>
- Tercan, M. (2020). Derslerde kullanılan gruplar arası temas konulu öykülerin; Türk ve Suriyeli ilkökullü öğrencilerinin, gruplararası arkadaşlık ilişkilerine yönelik algılarına etkisinin incelenmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Tipton, L. A., Christensen, L., & Blacher, J. (2013). Friendship quality in adolescents with and without an intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 26(6), 522–532. <https://doi.org/10.1111/jar.12051>
- Tozlu, Ş. (2014). Üniversite öğrencilerinin arkadaşlık ilişkilerinin ve arkadaş gruplarının incelenmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Tuzgöl, K. (2022). Kendiliknesnesi ihtiyaçlarının arkadaşlık ilişkileri ile ilişkisinde ebeveynlik biçimlerinin aracılık rolünün incelenmesi. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Arel Üniversitesi.
- Ulugöl, F., & Eratay, E. (2020). Zihin yetersizliği olan bireylere tarım becerilerinin öğretiminde video modellerle öğretim yönteminin etkililiği. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 21(2), 247–272. <https://doi.org/10.21565/oztegitimdergisi.530053>
- Van Naarden Braun, K., Yeargin-Allsopp, M., & Lollar, D. (2006). A multi-dimensional approach to the transition of children with developmental disabilities into young adulthood: The acquisition of adult social roles. *Disability and Rehabilitation*, 28(15), 915–928. <https://doi.org/10.1080/09638280500304919>
- Verdonschot, M.M., De Witte, L.P., Reichrath, E., Buntinx, W.H., & Curfs, L.M. (2009). Community participation of people with an intellectual disability: A review of

- empirical findings. *Journal of intellectual disability research*, 53(4), 303–318. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2008.01144.x>
- Welsby, J., & Horsfall, D. (2011). Everyday practices of exclusion/inclusion: women who have an intellectual disability speaking for themselves? *Disability & Society*, 26(7), 795–807. <https://doi.org/10.1080/09687599.2011.618731>
- Wilson, N.J., Jaques, H., Johnson, A., & Brotherton, M.L. (2017). From social exclusion to supported inclusion: Adults with intellectual disability discuss their lived experiences of a structured social group. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 30(5), 847–858. <https://doi.org/10.1111/jar.12275>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, G. & Cavkaytar, A. (2020). Independent Living Needs of Young Adults with Intellectual Disabilities. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI)*, 11(2), 193–217. <https://doi.org/10.17569/tojqi.671287>
- Yıldız, G., & Cavkaytar, A. (2023) Effectiveness of pre-employment independent life education program designed for young adults with intellectual disability. *International Journal of Developmental Disabilities*, 69(2), 327–339. <https://doi.org/10.1080/20473869.2022.2036920>